

Съдържание

Предговор	19
Въведение. Украинският въпрос	25
1. Украинската революция, 1917 г.	35
2. Въстание, 1919 г.	61
3. Глад и примирие, 20-те години на ХХ век	75
4. Двойната криза, 1927–1929 г.	97
5. Колективизацията: революция на село, 1930 г.	123
6. Бунт, 1930 г.	145
7. Колективизацията се проваля, 1931–1932 г.	163
8. Решения, свързани с глада, 1932 г.: реквизиции, черни списъци и граници	187
9. Решения, свързани с глада, 1932 г.: краят на украинизацията	205
10. Решения, свързани с глада, 1932 г.: обиски и обискираци	219
11. Глад: пролетта и лятото на 1933 г.	235
12. Оцеляване: пролетта и лятото на 1933 г.	253
13. Последници	267
14. Потулването на историята	283
15. Гладоморът в историята и в паметта	305
Епилог. Преосмислянето на украинския въпрос	327

<i>Благодарности</i>	341
<i>Бележки</i>	343
<i>Библиография</i>	383
<i>Илюстрации</i>	392
<i>Показалец</i>	393

Карти

Съветският съюз и Източна Европа, 1922 г.	10–11
Украйна, 1922 г.	12–13
Глад, 1932–1934 г.	14–15
Физическа география на Украйна, 1932 г.	16–17

Предговор

ПРЕДВЕСТНИЦИ НА ГЛАДА има в изобилие. В ранната пролет на 1932 г. украинските селяни вече започват да гладуват. В докладите на сътрудниците на тайната полиция и в писма от други зърнопроизводителни райони в Съветския съюз – Северен Кавказ, Поволжието, Западен Сибир – се съобщава за деца, подпухнали от глад; за цели семейства, които ядат трева и жълъди; за селяни, които напускат домовете си, за да търсят храна. През март медицинска комисия вижда трупове, изоставени наред улицата в село край Одеса: никой няма сили да ги погребе. В друго село местните власти се опитват да скрият броя на починалите. Отричат случващото се, въпреки че трагедията се разиграва пред очите на всички.¹

Някои пишат до Кремъл с надеждата да получат обяснение:

Уважаеми другарю Сталин, има ли съветски закон, че селяните трябва да гладуват? Защото ние от 1 януари не сме имали къшей хляб в колхоза... Как можем да построим социалистическо народно стопанство, когато сме обречени на гладна смърт? До жътвата има цели четири месеца... За какво се сражавахме по бойните полета? За да гладуваме, за да гледаме как децата ни умират в мъки от глад?²

Други просто не могат да повярват, че съветската държава е виновна за случващото се:

Десет до двайсет семейства умират на ден от глад по селата; деца бягат, където им видят очите; гарите са препълнени със селяни, напуснали домовете си. По селата не са останали нито коне, нито добитък... Изпълнявайки капиталистическия план, буржоазията предизвика глада, за да настрои селячеството срещу съветското правителство.³

Гладът обаче не е предизвикан от буржоазията. Пагубното решение на ръководството на Съветския съюз да принуди селяните да се откажат от земята си и да влязат в колхозите; прогонването на „кулаците“ – по-заможните селяни, от домовете им; хаосът, който възниква в резултат на всичко това, са довели селските райони до ръба на гладна смърт. За всички тези политически решения в крайна сметка е отговорен Йосиф Сталин, генералният секретар на съветската комунистическа партия*. През пролетта и лятото на 1932 г. Сталин получава от всички краища на Съветския съюз много тревожни известия за кризата. Ръководителите на Комунистическата партия в Украйна** са в особено безнадеждна ситуация и в дълги писма до Сталин някои от тях молят за помощ.

Дори в края на лятото на 1932 г. много партийни ръководители в Украйна вярват, че трагедията все още може да бъде избегната. Правителството може да поиска международна помощ, както е било направено по време на предишния глад през 1921 г. Може да преустанови износа на зърно или да спре мащабните акции за изземване на зърното. Може да предостави помощ на селяните в най-силно пострадалите райони. Първоначално такава помощ е предложена, но тя далеч не е достатъчна.

Вместо това през есента на 1932 г. Политбюро – най-висшето ръководство на съветската комунистическа партия, взема поредица от решения, които водят до разпространяване и изостряне на глада в селата в Украйна и същевременно не позволяват на селяните да напуснат републиката, за да потърсят другаде препитание. В разгара на кризата бригади от милиционери и партийни активисти – сами подтиквани от глад, страх и ненавист, насаждана цяло десетилетие чрез зловеща пропаганда – започват да обикалят селските домове и да прибират всичко, което става за ядене: картофи, цвекло, тикви, фасул, грах; всичко на печката и всичко в долапите; добитък, домашни птици и всякакви домашни животни.

Резултатът е истинска катастрофа: между 1931 и 1934 г. в Съветския съюз най-малко 5 милиона души умират от глад. От тях над 3,9 милиона са украинци. Заради мащабите му гладът от 1932–1933 година е окачествяван в емигрантските публикации по онова време, а и след това, като Гладомор.***

Гладът обаче е само част от историята. Докато хората измират на село, започва настъпление срещу украинската интелигенция и политическия елит. Гладът се шири по селата, а в същото време властите разгръщат кампания от клевети

* ВКП(б) – Всесъюзна комунистическа партия (болшевики).

[Всички бележки под линия освен изрично отбелязаните са на преводача.]

** КП(б)У.

*** Думата „Голодомор“, Гладомор, се появява в чешки публикации на украински емигранти през 30-те години на XX век. В Украйна думата вероятно е използвана за пръв път публично от Олексий Мусиенко в изказване на партийно събрание на киевската организация на Съюза на писателите, цитирано в „Литературна Украйна“ (18 февруари 1988 г.). – Б.а.

и репресии срещу интелектуалци, професори, музейни куратори, писатели, художници, свещеници, теолози, обществени дейци и държавни служители. Всеки, свързан с Украинската народна република, просъществувала само няколко месеца след юни 1917 г.; всеки, който е работил за утвърждаването на украинския език или украинската история; всеки независим литератор или художник може да бъде очернен, хвърлен в затвора, изпратен в трудов лагер или екзекутиран. Тъй като не може да се примири със случващото се, Микола Скрипник, един от най-известните лидери на украинската комунистическа партия, се самоубива през 1933 г. И той не е единственият.

Взети заедно, тези две политически кампании – Гладоморът през зимата и пролетта на 1933 г. и репресиите на украинската интелигенция и политици в следващите месеци – водят до съветизирането на Украйна, задушаването на украинската национална идея и неутрализирането на всякаква заплаха от страна на Украйна за единството на Съветския съюз. Рафаел Лемкин, полско-еврейският юрист, който изковава думата „геноцид“, определя Украйна от онова време като „класически пример“ за това понятие: „Това е геноцид, унищожаване не само на отделни личности, но на една култура и една нация.“ След като Лемкин въвежда този термин, „геноцид“ започва да се използва в по-тесен, по-чисто юридически смисъл. Терминът се превръща и в спорен крайъгълен камък; понятие, използвано както от руснаците, така и от украинците, а също от различни групи вътре в Украйна, в подкрепа на техните политически аргументи. Именно по тази причина в епилога към настоящата книга е отделено специално внимание на темата за Гладомора като „геноцид“, както и на връзките на Лемкин с Украйна и обстоятелствата, повлияли върху използването на това понятие.

Най-важен обаче е един по-конкретен въпрос: какво всъщност се случва в Украйна между 1917 и 1934 година? По-специално какво се случва през есента, зимата и пролетта на 1932–1933 г.? Какъв низ от събития и какви нагласи са причина за глада? Кой е виновен? Как тези ужасяващи събития се вписват в цялостната история на Украйна и на украинското национално движение?

Не по-маловажен е въпросът какво се случва след това. Съветизацията на Украйна не започва с глада и не приключва с него. Арестите на украински интелектуалци и лидери продължават през цялото десетилетие. В продължение на повече от половин век след това съветските ръководители все така яростно потискат всякакви проявления на украинския национализъм, от следвоенните бунтове до дисидентството през 80-те години на XX век. През тези години съветизацията често приема формата на русификация: украинският език се принизява, украинската история не се изучава.

Не се изучава преди всичко историята на масовия глад от 1932–1933 г. Напротив, в периода между 1933 и 1991 г. СССР просто отказва да признае, че изобщо е имало масов глад. Съветската държава унищожаваше местните архиви,

прочиства смъртните актове от всякакви намеци за гладна смърт, дори подменя публично достъпните данни от преброяването на населението, за да потули случилото се.⁴ До разпада на СССР е невъзможно да бъде написана историята на Гладомора и съпътстващите го репресии на базата на достъпните документи.

През 1991 г. обаче се случва онова, от което Сталин най-много се страхува. Украйна провъзгласява независимостта си. Съветският съюз престава да съществува отчасти в резултат на украинското решение да излезе от него. За пръв път в историята си Украйна е суверенна държава, с ново поколение украински историци, архивисти, журналисти и издатели. Благодарение на техните усилия пъланата история на глада от 1932–1933 г. вече може да бъде разказана.

ТАЗИ КНИГА ЗАПОЧВА със събитията през 1917 г., с Украинската революция и украинското национално движение, което е задушено през 1932–1933 г. И завършва в настоящето с анализ на политиката за съхраняване на историческата памет в съвременна Украйна. В центъра на вниманието е гладът в Украинската съветска социалистическа република, който, макар да е част от широко-разпространения глад в Съветския съюз, има специфични причини и характеристики. Историкът Андреа Грациози отбелязва, че никой не смесва историята за „нацистките престъпления“ със съвсем конкретната история на хитлеристките гонения на евреите или ромите. По същата логика тази книга разглежда глада в Съветския съюз между 1930 и 1934 г. – който също взема много жертви, особено в Казахстан и някои руски области, – но фокусира вниманието по-конкретно върху специфичната трагедия на Украйна.⁵

Тази книга отразява резултатите от четвъртвековни изследвания за Гладомора. В началото на 80-те години на ХХ в. Робърт Конкуест обобщава всичко, което е достъпно по онова време, за масовия глад. Неговата книга от 1986 г. „Жътва от скръб“ до днес е еталон в историографията за Съветския съюз. Но в трите десетилетия след разпада на СССР и появата на независима Украйна благодарение на няколко мащабни национални кампании за съхраняване на устната история и спомените бяха събрани хиляди по-рано неизвестни свидетелства от цялата страна.⁶ През същия период архивите в Киев – за разлика от тези в Москва – станаха лесно достъпни; процентът на разсекретените материали в Украйна е сред най-високите в Европа. Държавно финансиране насърчи изследователите да публикуват сборници от документи, което още повече улесни историческите изследвания.⁷ Утвърдени изследователи на глада и сталинизма в Украйна – включително Олга Бертелсен, Генадий Боряк, Васил Даниленко, Людмила Гриневич, Роман Круцик, Станислав Кулчицки, Юрий Мицик, Васил Марочко, Георгий Папакин, Руслан Пириг, Юрия Шаповал, Володимир Сергийчук, Валерий Василиев, Олександра Веселова и Генадий Ефименко – издадоха много книги и монографии, включително сборници от документи и устни

свидетелства. Олег Воловина и екип от демографи – Олександр Гладун, Наталия Левчук, Омелян Рудницки – започнаха трудната работа по установяването броя на жертвите. Украинският изследователски институт към Харвардския университет помогна на много от тези учени да публикуват и популяризират изследванията си.

Консорциумът за изследване и изучаване на Гладомора в Торонто под ръководството на Марта Базюк и партньорската организация в Украйна, ръководена от Людмила Гриневич, продължават да подпомагат нови изследвания. По-млади учени разработват нови теми. Открояват се изследванията на Даря Матингли за ролята и подбудите на хората, които конфискуват храна от гладуващите селяни, и работата на Тетяна Боряк върху устната история на Гладомора; техните изследвания допринесоха много и за тази книга. Западни изследователи също продължават да работят по темата. Изследванията на Лин Виола на архивите за колективизацията и последвалите селски бунтове промениха представите ни за 30-те години на ХХ век. Тери Мартин пръв разкри хронологията на решенията, които Сталин взема през есента на 1932 г., а Тимъти Снайдър и Андреа Грациози бяха сред първите, които поясниха тяхното значение. Сергей Плохи и неговият екип в Харвард положиха изключителни усилия да очертаят картата на глада, за да разберем по-добре случилото се. Благодарна съм на всички тях за помощта за написването на тази книга (а на някои и за приятелството).

МОЖЕ БИ АКО книгата бе написана в друго време, това много кратко встъпление към една толкова сложна тема би могло да свърши дотук. Но тъй като гладът изигра огромна роля за задушаването на украинското национално движение, което се възроди през 1991 г., и тъй като ръководителите на днешна Русия все още поставят под съмнение легитимността на украинската държава, трябва да отбележа, че необходимостта от една нова история на Гладомора обсъдих с колегите от Украинския институт в Харвард още през 2010 г. Виктор Янукович съвсем неотдавна бе избран за президент на Украйна с руска подкрепа. По онова време Украйна не бе в центъра на политическото внимание на Европа, а медиите ѝ отделяха твърде малко място. В онзи момент нямаше причина да мислим, че преразглеждането на случилото се през 1932–1933 г. би могло да бъде изтъкувано като израз на каквито и да е политически пристрастия.

Революцията на Майдана през 2014 г., заповедта на Янукович да се стреля по протестиращите, а след това бягството му от страната, руското нахлуване и последвалата анексия на Крим, руската интервенция в Източна Украйна и придружаващата я руска пропагандна кампания – всичко това неочаквано обаче постави Украйна в центъра на международната политика, и то по времето, когато работех върху тази книга. Събитията в страната забавиха работата ми отчасти защото самата аз пишех за тях в медиите, отчасти защото украинските ми коле-

ги не мислеха за нищо друго освен за случващото се в тяхната страна. Но макар събитията от онази година да поставиха Украйна в центъра на световната политика, написването на тази книга не бе продиктувано от тях. Тя не е аргумент в подкрепа на или срещу този или онзи украински политик или партия, нито реакция на онова, което се случва днес в Украйна. Тази книга е опит да разкаже историята на Гладомора, използвайки новооткрити архивни документи, нови устни свидетелства и нови изследвания, да обобща работата на изключителните учени, изброени по-горе.

Това не означава, че украинската революция от 1917 г., първите години на Съветска Украйна, масовите репресии на украинския елит, както и Гладоморът нямат отношение към днешните събития. Напротив – те са онази ключова предистория, която ги подплаща и обяснява. Гладът и последиците от него имат огромна роля за формирането на днешните руски и украински аргументи за идентичността на двата народа, за взаимоотношенията им и за споделената им съветска история. Но преди да опишем тези аргументи или да им дадем оценка, важно е да разберем какво всъщност се е случило.